

Atın hərbi, təsərrüfat və nəqliyyat əhəmiyyətinin azalması ilə əlaqədar olaraq, sərəcəliq məmulatına tələbat da azalmışdır. Əl əməyinə əsaslanan kустar sərəcəliq sənətinin aradan çıxmasında ucuz başa gələn fabrik məhsullarının satışının genişlənməsi xüsusilə mühüm rol oynamışdır.

HƏSİRCİLİK

Azərbaycanda toxuculuq sənətinin ilk izləri çox qədim zamanlara gedib çıxır. Bu sənətin ilk bəsit növünün meydana gəlməsinin zəruri şərti olan xammal ehtiyatının bolluğu cəhətdən Azərbaycan ərazisi tarixən tükənməz imkanlara malik olmuşdur. Yabani və mədəni *lifli* bitkilər: *liğ, ziyəliğ, pizə, dala, kətan, kənaf, kəndir, pambuq* və s. əsrlər boyu *yun* və *ipəklə* yanaşı toxuculuq sənətinin başlıca xammalı olmuşdur.

Toxuculuğun ilk rüşeymləri *hörmə* sahəsində yaranmış bəsit texniki vərdişlərlə üzvi surətdə bağlı olub, hələ Mezolit dövründə izlənilir. Qobustanda "Firuz" yaşayış düşərgələrindən son Mezolit dövrünə aid, hörmə işində istifadə edilən 8 ədəd iti uclu sümük alət tapılmışdır [149].

Hörmə işinin təkmilləşməsi nəticəsində yaranan texniki vərdişlər Neolit dövründən etibarən bəsit toxuma istehsalına keçməyə imkan vermişdir.

Toxuculuğun, xüsusilə onun başlanğıc mərhələsini təşkil edən əyirmə məşğuliyyətinin mənşəyinin araşdırılmasında daş, gil, ağac və sümükdən hazırlanmış iy başları (tağalaq, teşi, əyircək) müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Eneolit abidələrinin, demək olar ki, hamısından müxtəlif tipli əyircəklər tapılmışdır [150]. Zaman keçdikcə onların müxtəlif növləri yaranmışdır. Əyircəklərin forma müxtəlifliyi xüsusilə Tunc və Dəmir dövrü abidələrində daha aydın nəzərə çarpır.

Toxuculuğun ən məhsuldar, həm də kütləvi əmək aləti olan əl iyi hətta cəhrənin meydana gəlməsindən sonra da məişətdən çıxmamışdır. Azərbaycanın orta əsrlər abidələrində müxtəlif materiallardan hazırlanmış əyircəklərə təsadüf edilir [151]. İstifadə təmayülündən asılı olaraq onlar forma, həcm və kütlə etibarilə bir-birindən fərqlənilir. Ağır kütlə əyircəklər əsasən kətan, yüngül əyircəklər isə yun və ipək əyirmək məqsədilə işlənmişdir.

Azərbaycanda toxuculuğun tarixini müəyyənləşdirmək üçün toxuma keramika qalıqlarının əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür [152]. Eneolit dövrü abidələrdən xeyli miqdarda "toxuma keramika" adlanan saxsı qab nümunələri aşkar edilmişdir [153]. Gil məmulatının hazırlanmasında parça torbalarından istifadə olunması faktı bir daha göstərir ki, toxuma keramikanın yarandığı dövrdə toxuculuq artıq yerli əhalinin ev məişətində möhkəm yer tutmuşdur. F.Engels ibtidai dulusçuluğun mənşəyindən bəhs

edərkən yazır ki: "Hər yerdə bu sənət, toxuma və ya ağac qabları oda davamlı etmək üçün onların üzərinə gil yaxmaqdan başlanmışdır" [154]-.

Əyriçilik və hörmə peşəsinin *inkişafı parça* istehsalını, başqa sözlə, dəzgah toxuculuğunu labüd etmişdi. Mingəçevir qazıntılarından Tunc dövrünə aid parça qalıqları tapılmışdır [155]. Parça istehsalında görkəmli yer tutan toxucu dəzgahının yaranmasını F.Engels insan cəmiyyətinin həyatında metal emalının roluna bərabər tarixi nailiyyətlərdən hesab edir [156]. Toxuculuq dəzgahı hörmə əməliyyatından toxuma texnikasına keçid mərhələsində qədim dövrə xas olan texniki vasitələr içərisində ən mürəkkəb əmək aləti idi.

Mingəçevirdə ilk orta əsrlərə aid katakombə qəbrində və habelə yaşayış yerində toxucu dəzgahının hissələri aşkar edilmişdir [157].

Üfüqi dəzgahların ayaqla işlədilən mütəhərrik növü eramızın I—III əsrlərində meydana gəlmişdir [158]. Onun ilk vətəni ərazi və mədəni-tarixi əlaqə cəhətdən Azərbaycana yaxın olan Mesopotamiya, Suriya və İran hesab olunur [159]. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanın İranla siyasi-inzibati və mədəni-texniki əlaqələri nəzərə alınarsa, nirə və şuna sisteminə malik mütəhərrik dəzgahların Azərbaycanda məhz bu dövrdə yayılmasını ehtimal etmək olar. Bunu arxeoloji abidələrdən aşkar edilmiş parça qalıqlarının texnoloji təhlili də aydın göstərir. Parça toxuculuğu üçün səciyyəvi olan bu tip dəzgahlarda arğac ipini əriş taylarının arasından keçirmək məqsədilə məkikdən istifadə olunması əmək məhsuldarlığını xeyli dərəcədə artırmışdı.

Əyirmə və bəsit toxuma sahəsində əldə olunmuş əməli təcrübə və texniki vərdişlər toxuculuğun sonrakı inkişafında, xüsusilə kətan, kənaf və digər lifli bitkilərdən toxuma məqsədilə istifadə olunmasına əlverişli zəmin hazırlamışdır. Xüsusilə kətan və yunun istehsal xassələrinin mənimsənilməsi parça toxuculuğunun genişlənməsinə imkan vermişdir.

Parça toxuculuğunda tətbiq edilən lifli bitkilərin ən qədim növü *kətan* olmuşdur. Kətanın elastik lifləri onu hörmə və toxuma işinin yararlı materialına çevirmişdir.

Azərbaycan ərazisi yabani kətanın qədim vətənlərindən olmuşdur. Botaniki-nəbati materialların tədqiqi əsasında Qədim Mingəçevir ətrafında yabani kətan yetişdiyi müəyyən olunmuşdur [160].

Yabani kətanın texniki keyfiyyətlərinin mənimsənilməsi, görünür, onun becərilməsini başqa sözlə, mədəni növünün yetişdirməsini də labüd etmişdir. Azərbaycanda becərmə yolu ilə kətanın yetişdirilməsi tarixi dəqiq bəlli olmasa da, artıq Tunc dövründə ondan toxuma məmulatı hazırlanırdı [161]. Azərbaycanda kətan toxuculuğu ilk orta əsrlərdə [162] və məhdud miqyasda sonralar da davam etdirilmişdir.

Toxuculuğun ilk təşəkkül mərhələsindən etibarən lifli bitkilərlə yanaşı, *yun* başlıca xammal növü olmuşdur. Neolit dövründən etibarən əhalinin məişətində məhsuldarlığın rolunun artması, xüsusilə qoyunçuluğun inkişafı yun istehsalının tərəqqisinə və bu zəmin əsasında *yun toxuculuğunun* təşəkkülünə səbəb olmuşdur.

Yunun istehsal xassələrinin mənimsənilməsi ibtidai icma toxuculuğunun sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir. Geyim ehtiyacları ilə əlaqədar olaraq, əhalinin

məişətində yun toxuculuğu kütləvi səciyyə daşımağa başlamışdır. Azərbaycanın Eneolit, Tunc və Dəmir dövrü abidələrindən aşkar edilmiş əmək alətlərinin müəyyən qismi məhz yun toxuculuğunun təşəkkül tarixini əks etdirir. Parça istehsalında qoyun və quzu yunu ilə yanaşı, keçi qılı (qəzil) və dəvə yunundan da istifadə olunmuşdur. Antik müəlliflərdən Elian Kaspi torpaqlarında yumşaqlığına görə Milet yunundan əsla geri qalmayan çoxlu zərifyunlu dəvələr saxlandığını, həmin yundan kahin, varlı və adlı-sanlı kaspilərin paltar geydiklərini xəbər verir [163].

Azərbaycanda pambıq bitkisinin becərilməsinə eramızdan xeyli əvvəl başlansa da, təsərrüfat sahəsi kimi, onun inkişafı ilk orta əsrlərə təsadüf edir [164]. VII əsr yazılı mənbələri Albaniyada külli miqdarda pambıq becərildiyini xəbər verir [165]. Lakin pambıqçılığın daha yüksək inkişafı və bu zəmin əsasında pambıq parça toxuculuğunun tərəqqisi ilk orta əsrlərə, xüsusilə onun inkişaf etmiş mərhələsinə təsadüf edir.

Ənənəvi parça istehsalının ən qiymətli xammal növü ipək olmuşdur. Azərbaycanda ipəyin meydana çıxması və əhalinin təsərrüfat məişətində möhkəm yer tutması ölkənin orta əsr toxuculuğunda ciddi irəliləyişə səbəb olmuşdur.

Toxuculuq sənətində hələ eramızdan çox-çox əvvəl başlanmış bəsit əmək bölgüsü məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı və yeni xammal növlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar məmulat növləri üzrə ixtisaslaşma prosesi ilə əvəz olunmuşdur. Toxuculuğun ənənəvi sahələri daxilində xammal mənbələri məhsul növləri üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində toxuma məmulatının müxtəlif çeşidləri yaranmışdır.

Hörmə texnikasının təkmilləşməsi, xüsusilə *burma* və *eşmə* vərdişlərinin yaranması əyriciliyin meydana gəlməsinə zəmin hazırlamışdır.

Sucar sahələrdə yetişən lifli bitkilər (liğ, ziyəliğ, cil), elastik ağac çubuqları və siyrımı, dənli bitkilərin küləşi hörmə işinin qədim xammal növü olmaq etibarilə yaxın keçmişdək öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Liğ və ya ziyəliğdən burub eşmə üsulu ilə ciyə hazırlanması Lənkəran bölgəsində indi də qalmaqdadır.

Həsir toxuculuğunda əriş üçün işlənən liğ eşmə, (ciyə) ev məişətində geniş yayılmış *ciyəbənd*, *zənbil*, *kövsərə*, *süfrə* və s. üçün yastı ciyə məhz bu üsulla hazırlanırdı.

Çubuqdan hörülən *səbat*, *tərəcə salğar*, *aşsüzən* və s. özünün təsərrüfat və məişət əhəmiyyətini əsrlər boyu saxlamışdır.

Eşmə və *burma* yolu ilə lifli bitkilərdən tələb olunan ölçüdə ciyə hazırlamaqla bağlama, hörmə, tikmə, və toxuma üçün zəruri texniki keyfiyyətlərə malik istehsal materialı əldə edilirdi.

Eşmə ciyənin icad olunması texniki cəhətdən əriş düzümünə malik bəsit *toxuma* əməliyyatına keçməyə imkan vermişdir. Bu isə öz növbəsində toxuma prosesi üçün zəruri olan əmək alətlərinin, xüsusilə bəsit *toxuma dəzgahının* yaranmasını labüd etmişdi.

Həsir dəzgahlarının *şaquli* və *üfüqi* olmaqla iki əsas tipi zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Saya həsir toxuculuğunda tətbiq olunan şaquli dəzgah növü "dasko" adı ilə

Lənkəran bölgəsində hələ də qalmaqdadır. 3,5- 4 m uzunluğunda bir cüt qoldan, onları birləşdirən 1,5 m uzunluğunda alt və üst oxdan, "si" adlanan döyəc taxtasından ibarət olan dasko (həsir hanası) bəsit quruluşa malik idi (XXIX tablo). Xalça hanasından fərqli olaraq, daskonun alt və üst oxlarını sabit saxlamaq üçün dəzğah qollarının üzərində kərtmə üsulu ilə bir-birindən azacıq aralı yarıqlar açılırdı.

Sabit dayanan alt oxdan fərqli olaraq, üst oxun mövqeyini dəyişdirmək məqsədilə qolların yuxarı başında biri digərindən 20-25 sm aralı olmaqla, 5 ədəd kərt yarığı açılırdı. Toxunacaq həsirin ölçüsünə müvafiq olaraq hər dəfə üst oxun yeri həmin kərtlər üzrə dəyişdirilirdi.

Dəzğahın yeganə mütəhərrik hissəsi olan *döyəc* taxtası ("si") ciyə vasitəsilə üst oxun uclarından asılırdı. Əriş telləri dəzğahın oxları üzərinə düzülən zaman onların qabaq tayları, həmçinin, döyəc taxtasının deşiklərindən keçirilirdi. Əriş taylarının çarpazları arasına salınmış pizə və ya daladan ibarət arğac keçirmələri məhz döyəc taxtasının köməyi ilə bir-birinə sıxlaşdırılırdı.

Saya həsirdən fərqli olaraq, *güllü* həsir tipoloji cəhətdən yer hanasını xatırladan üfqi dəzğahda toxunurdu.

Üfqi həsir dəzğahı 4 ədəd mıxçadan, onların baş kərtinə köndələn vəziyyətdə bağlanmış bir cüt "dolağac"dan və "paral" adlanan zərbə alətindən ibarət bəsit quruluşa malik idi. Güllü həsirin çoxsaylı əriş düzümünə müvafiq olaraq paralın üzərində 45-ə qədər deşik olurdu.

Güllü həsir mürəkkəb toxuma texnikası əsasında, pizənin zərif növü olan "xuqə-pizə"dən toxunur. Onun əriş tayları dolağac üzərinə düzülərkən eyni zamanda paral deşiklərinin hər birindən keçirilirdi. Pizə tayları gah sağdan, gah da soldan olmaqla müəyyən qaydada əriş taylarının arasından keçirildikcə paral vasitəsilə döyəclənib bərkidilirdi.

Adətən, güllü həsirin ayaq və baş hissəsi kətsansayağı sadə toxuma texnikası ilə, yan haşiyəsi isə "nəfsə" adlanan kənar ərişlər üzrə "döndərmə" üsulu ilə toxunurdu.

Gül, bir qayda olaraq, ərişin alt və üst tayları üzrə pizə dəstəsinin çarpaz mövqeyini müəyyən qaydada dəyişdirmə üsulu ilə salınırdı. Bunun üçün naxış növünün tələbinə uyğun olaraq pizə dəstəsi əriş taylarının gah birindən, gah ikisindən, gah da üçündən keçirilirdi. Beləliklə, toxumanı əmələ gətirən çarpazların məsafəsi dəyişdikcə müvafiq bəzək ünsürü yaranırdı. Növbəti pizə dəstəsi əks tərəfdən əriş taylarının arasından keçirilərkən naxışın tələbinə uyğun olaraq yenə də alt və üst tayların sayı və beləliklə də çarpazların yeri dəyişdirilirdi. Hər dəfə pizə çarpazlarının adda-budda vəziyyətini dəyişdirməklə həsir üzərində müxtəlif həndəsi görkəmə malik naxışlar əmələ gətirilirdi. Eyni naxış ünsürü bütün həsir boyu ardıcıl surətdə təkrarlanmaqla, həsirin bu və ya digər bəzək-naxış çeşniyi əldə edilirdi. Lənkəran bölgəsində vaxtilə həsirin *hərəmi* (baş hərəmi, qoşa hərəmi), *nəlbəki güllü*, *zərəni güllü*, *doğanaq* (*əyri doğanaq*, *girdə doğanaq*), *şanagül*, *girdəgül*, *nevincənə*, *cınağı*, *məcməyi*, *teşti*, *dəvəboynu*, *pişkəcanq*, *kitbəskit* (saya), *kəşli*, *ənzəli*, *ağnaxış* və b. çeşniləri dəbdə olmuşdur.

